

Haraszi Zsuzsanna Karolina (Budapest):

Legkorábbi, 19. századi nők a régészet tudományában

A ZMTE 2023. január 27-i budakalászi Dr. Torma Zsófia tudományos emlékülésen szinte minden előadó valamilyen formában megfogalmazta, hogy Torma Zsófia első magyar régész-nők talán egész Kelet- és Közép-Európa első régésznője, és lehet, az egész világon nem volt nála korábban tudományosan munkálkodó női régész.

Úgy gondolom ezt kötelességünk egész pontosan megállapítani, mert ugyan sok adat van úttörő régésznőkről az interneten angolul készült enciklopédikus listákon, erről írott könyvekben, de sehol, a tágabb nemzetközi szakirodalomban sem szerepel Torma Zsófia neve. Ha beszélnek is Tordos–Vinča kultúráról, inkább csak Vinča kultúraként említik és Torma Zsófia neve ismeretlen a magyar és román régészeten kívül. A világ többi része számára nem kapcsolódik össze a két név, a kultúra és első kutatója neve. Ha el akarsz tüntetni egy régi helyet, építs rá egy új templomot – ha egy népet és kultúráját, vond össze egy más nevű kultúrával.

Sir Colin Renfrew ismert angol régész változtatta meg a Bánát kultúra nevét ismeretlen okból Vinča kultúrára.¹¹²³ Érdekes lenne megtudni a változtatás okát.

Ha Torma Zsófia Európának más részén élt volna, mondjuk Nagy-Britanniában vagy Franciaországban, valószínű, hogy mindmáig híres lenne – írja Anders Kaliff fentebb ismertetett könyvében.¹¹²⁴ A szakirodalom számontartja a híres régész elődöket, de Torma Zsófia (1832–1899) mindebből kimarad. Bár itt el kell mondani, hogy Laura Coltofean angolul megjelenő dolgozatai sokat lendítenek rajta, hogy zseniális régésznőnk mihamarabb elnyerje méltó helyét.

Ezek a létező listák, könyvek eléggé az angol, amerikai és a német régészet szempontjából készültek. A Wikipedia például több mint 200 archeológusnő nevét sorolja abc sorrendben, akiknek valamilyen közülük van a régészethez. Ezek között kevés a közép- vagy kelet-európai, ázsiai, dél-amerikai vagy más.¹¹²⁵

Európa nyugati felén az „archeológus – régész” szó jelentését is sokkal tágabban, az antikvitással összefüggően használják. Lehet valaki régiséggyűjtő, arisztokrata utazó, egzotikus helyekről, régészeti leletekről leírásokat adó, vagy épp leleteket rakosgató múzeumi kurátor – de lehet utazó kalandor, fossziliák gyűjtője a megélhetésért, vagy épp műkincsek rablója, begyűjtője valamelyik múzeum számára. A 19. században mindez együtt régészet.

Léteznek listák női régészekről, művelőiről, itt most csak egy rövid lista készül a régészet hajnalának legkorábbi elszánt vállalkozó kedvű régésznőiről. Akik eltérően koruk elvárásaitól, és a nőkre vonatkozó sztereotípiáktól, inkább ösztöneikre és érdeklődésükre hallgatva kezdték kutatni a régmúltat. Leginkább a tengerek övezte, gazdagabb, gyarmatosító országok jómódú asszonyainak volt lehetősége hajóra szállni és idegen, egzotikus tájakra kalandozni. Legtöbbször nem egyedül tették, főleg a férjeik mellett segédkeztek, de például Lady Hester Lucy Stanhope két szobalányt és egy sofőrt is vitt magával útjaira.

A régésznők pontos szakmai meghatározása sok félreértésre ad okot. Keveredik az antropológus, a régész és a paleontológus. Aki valóban régész, az ásat, vagyis a föld alól hozza a

¹¹²³ https://hu.wikipedia.org/wiki/Vin%C4%8Da%E2%80%93Tordosi_kult%C3%B1Ara.

¹¹²⁴ Kaliff 2018, p. 10.

¹¹²⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Women_archaeologists. V. ö. https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_archaeology, <https://www.english-heritage.org.uk/learn/histories/women-in-history/six-groundbreaking-female-archaeologists/>

felszínre a korábbi emberi élethez tartozó leleteket. Az antropológus, szintén az embert, külső, fizikai tulajdonságai alapján vizsgálja, a kulturális antropológus az ember tevékenységével, mint néprajz, a vallási hit-élet, mítoszok, nyelvészet, jelekkel, írásokkal stb, szerte ágazóan foglalkozik. A paleontológus pedig a 150- 200 millió évvel ezelőtti világ megkövesedett, fossziliáknak nevezett földtörténeti leleteit vizsgálja.

Torma Zsófia mind a három kategóriában maradandót alkotott. Régészként 20 évig kutattott barlangokban, folyómenti löszfalakból bányászta elő leleteit, és az összehasonlító néprajzi, nyelvi és történelmi tudásával alakította ki elméleteit. Még a paleontológiában is megjegyezték a nevét, ásvány-csiga gyűjteményében Halaváts Gyula (1853-1926) geológus egy fosszilis kagylót nevezett el Terebra (Myurella) Sophiane névre Torma Zsófia tiszteletére.¹¹²⁶

Mielőtt részletesebben a listákra térnénk, beszélni kell a 19. században meglévő oktatási feltételekről. A nők tanulási lehetőségei nagyon eltérőek voltak. Az Egyesült Államok sokkal hamarabb nyitotta tette a nők számára a felsőfokú iskolákat, ezek inkább főiskoláknak számítottak, a női college-ok, klasszikus képzések nem adtak szakképesítést, ezek fejlődtek később egyetemek részeivé. Nők részére sorra alakultak iskolák, mint az Elmira New York College, alapítva 1855-ben, Vassar College, alapítva 1861-ben, Columbia University, nőknek is alapítva 1866. Angliában a konzervatívabb Viktória-korszak alatt (1837-1901), később vált lehetővé, hogy a nők magasabb iskolai végzettséget szerezzenek. Bár van pár kivétel: Bedford College London 1849, Westfield College London, alapítva 1882. és Skóciában az Edinburgh College of Medicine for Women, alapítva 1882-ben.

Az Magyar–Osztrák Monarchiában csak 1896-ben vált lehetővé királyi engedéllyel nőknek bejutni az egyetemekre, akkor sem mindegyik szakra. Mint a Torma család is példázza, Torma Károly (1828-1897) sikeresen végezte a kolozsvári liceumot, jogász, régész képesítést szerzett, amíg húga Zsófia otthon nevelkedett, majd 14 éves korától 18 évesig egy szatmárnémeti leány kollégiumban pallérozhatta tudását. A 19. századi korszellem a nőket inkább a család összefogására, a férjéről és gyerekekről való gondoskodásra szánta, nem támogatta a tudomány területére való bejutásukat.

Lehet, hogy így lett Torma Zsófia alkalmas arra, hogy szabadon merjen utat adni szellemi és intellektuális tudásának, nem a tanított dogmák, hanem az önszorgalomból megszerzett tudása alapján. Ide kívánczik, hogy kitűnő nyelvérzéssel eredetiben olvasott latin és görög írásokat, fesztelenül társalkodott németül, franciául és angolul, sőt sikeres előadások megtartására is vállalkozott a régészet szaktárgyában idegen nyelven. Ellentétben bátyjával, aki csak a római kultúra nyomait látta mindenben és nem támogatta húgát a tordosi cserepekről, jelekről alkotott véleményében. Az idő a zseniális húgát, és nem a régészprofesszor bátyját igazolta.

A Magyar Tudományos Akadémia 2022-ben kiadott könyve 13 magyar tudós nő életútját mutatja be, Pioneer Hungarian Women in Science and Education címmel. Szerkesztette Cristian M. Réka és Kérchy Anna. Azon lehet csodálkozni, hogy miért csak angolul adták ki a könyvet, de nem érdemes. A portrék között van Torma Zsófiáról egy remekül megírt cikk Cristian M. Réka tollából. Az írás említi a német Johanna Mestorfot (1828-1909), az angol Amelia Edwardst (1831-1892) és a francia Jane Dieulafoy-t (1851-1916), mindhármukat úttörő régésznek nevezi, Zsófiával együtt. Hivatkozik a felhasznált szakirodalomban többek között Anders Kaliff általam fentebb ismertetett könyvére is. De a Kaliff-könyvben nincs említve Edwards és a három régész közül csak Torma Zsófia az, aki valóban ásatott–feltárt, és klasszikusan régésznek lehet nevezni. (Később ezt bővebben taglalom.)

Anders Kaliff svéd régész könyvében szintén említi **Johanna Mestorfot**, a régészfelségek közül **Sofie Schliemann**t, és **Agda Montelius** ismerete fontos, mert J. Mestorf többek között a

¹¹²⁶ Lásd Kaliff 2018; v.ö. Coltofean 2017.

híres Oscar Montelius (1843-1921) és más svéd régészek szakdolgozatainak a fordításával szerzett fontos pozíciót a régészek között.

Lady Hester Lucy Stanhope (1776-1839) kalandor és utazó nevét, akit az „első terep-régész” névvel is illetnek. Ami igaz, valóban régészkedett, de nem kétkézzel, hanem a munkásokkal, akiket felfogadott. Egy régi írás alapján kincset keresett Ashkelonban (ma Izrael) 1815-ben, török területen, török engedéllyel, és ezt az ásatást nevezik szakszerűnek. Kincs helyett egy több mázsás kőfejet találtak, de a régészeti leletet összetörette, mert nem akarta, hogy a törökök műkincsrablónak nézzék. Kaliff szerint sem tarthatók tudományosnak és szisztematikusnak Lady Stanhope régészeti eredményei, bár egy nagyon csinos arisztokrata hölgy volt.

Sarah Belzoni (1783-1870) angol származású író, aki 20 évesen felségül ment egy rendkívüli képességű vándorszínészhez, mérnökhöz, régészhez, egy vállalkozó szellemű utazó, kutató kalandorhoz. Az olasz származású Belzoni úr hol egy cirkusszal utazott, 2 méter magas erős ember volt, hol egy pasának tervez vízművet, hol az egyiptomi British Consul kéri meg, hogy segítsen elszállítani II. Ramszesz fejét, a British Múzeumba, és Belzoni aki egy technikai zseni volt, megoldja a hét tonnányi hatalmas gránitfej hajóra rakását. Ő volt az, akit a régészet igazán érdekelt, felesége Sarah, akit férje sokszor hagy magára utazásai miatt, inkább arab nőkkel ismerkedik, núbiai, szudáni nők családi és társadalmi életkörülményei érdeklik, ezekről ír tudósításokat férje írásai mellé csatolva londoni lapoknak.

Amelia A. B. Edwards (1831-1892) angol író, akit az első úttörő egyiptológusnak, régésznek, az Egyiptológia Keresztanyjának, esetleg a Nilus Nagyasszonyának is neveznek. Rendkívül sikeres és ismert író a mai napig. Egész családja keletkutató, utazók, egyik nagybátyja könyveket írt Egyiptomról és arab-angol szótárt szerkesztett. Ő 29 évesen férjhez ment Reginald Stuart Poole (1832-1876) angol numizmatikus régészhez, aki Kairóban nőtt fel angol családja körében, ahol szintén mindenki valamilyen területen keletkutatónak számított. Lehet, hogy a gyarmatosítók irodalmibb kifejezése a gyakori keletkutató jelölés. Amelia legsikeresebb könyve az Ezer mérföld fölfelé a Níluson (Thousand Miles Up the Nile, 1876). Barátokkal Kairóból vitorláztak Abu Simbelig, rajzolja a piramisokat, társasággal utazik, célállomás II. Ramszesz temploma, ahol saját maga állítja, hogy 6 hétig régészkedett, ami abból állt, hogy átkutatták a szarkofágokat és bár érzett némi szégyent azért, amit tesznek, de csodás volt szkarabeuszra bukkanni a szarkofágban. Később könyvében a műemlékek védelméről ír és férjével megalapítják az Egyiptom Felfedező Társaságot (Egypt Exploration Society), amivel pénzgyűjtéseket szerveznek a célra. A British Múzeum érem és medál részlege alkalmazta a házaspár további feltárásokra. Szóval a csodálatos író és valóban elegáns Amelia mennyiben régész, összehasonlítva Torma Zsófiával?

Johanna Mestorf (1829-1909) német származású, őskori régésznek nevezik. 21 évesen Svédországban gyerekekre vigyáz 5 évig, ez alatt megtanul svédül és meséket fordít. 1867-től visszatérve, egy német fordító irodában dolgozik, ahol régészeti szakdolgozatokat fordít vezető svéd régészekről, közülük talán Oscar Montelius a legismertebb. A svéd szakszövegek előrehaladott régészeti terminológiával rendelkeztek a „3 fázisú régészetben” (kőkor-bronzkor-vaskor) és a műtárgyak meghatározásában. A német régészek Johanna Mestorf fordításában hallottak erről először, és ebből a svéd sikerből neki is jutott, aki megtanulta a szakszavakat és érdekelte a régészet. A német régésztársadalom befogadta, mint szakértőt. 1860-tól mitológiai előadásokat tart iskolákban, majd régészeti és antropológiai kongresszusokra jár. 1876-ban Budapesten találkozik Torma Zsófiával is. Később Mestorfot használják fel a magyar régészet vezetői (Pulszky Ferenc, Hundorfer Pál, Hampel József), hogy lejárassa Torma elméletét. De a többi külföldi tudós megvédte Torma Zsófiát – Mestorf bevallotta, hogy Pulszkyék felkérésére mondta, amit mondott. Johanna Mestorf gyakorlatilag nem volt régész, de elméleti szakértője volt a régészetnek, szép karriert futott be, Kiel város múzeumának lett az igazgatója, 1891-ben professzornak nevezték ki, majd nyugdíjba vonulásakor 1909-ben címzetes doktorrá avatták.

Összehasonlítható a két életutat, Kaliffot idézem: **Torma Zsófia** már 1876 előtt is végzett terepmunkát, ásatott és a konferenciát követve sorra jelentek meg dolgozatai, igaz, hogy csak magyarul, a Jénában németül kiadott dolgozata, az *Ethnographische Analogien* (1894) túl sokáig váratott magára. Azonban nagy sikert aratott, miután elméletei németül is elérhetővé váltak a nemzetközi kutatóközösség számára.

Phoebe Elizabeth Apperson Hearst (1842–1919) filantróp, nagyon gazdag amerikai feminista antropológus, régészeti feltárások anyagi támogatója. Férje aranyásóként kezdte, bányatulajdonos lett, majd amerikai szenátorként halt meg. A feleség, Phoebe Hearst alapította a Kaliforniai Egyetem Antropológiai Múzeumát, amelyet ma már a nevére Phoebe A. Hearst Antropológiai Múzeumnak neveznek. A prekolumbián leletek feltárását támogatta Floridában. Fia amerikai újságok tulajdonosa lett, a mai napig létezik a fiatalok tájékoztatására a Hearst International, amit hazánkban az újra megjelenő Cosmopolitan magazin képvisel.

Jane Dienlafoy (1851-1916) francia régész, író, felfedező, újságíró és feminista – gazdag kereskedő családból származott, 19 évesen ment férjhez Marcel Dienlafoy-hoz, aki még abban az évben katonának állt, mert kitört a francia–porosz háború. Felesége Jane levágatta a haját, férfi öltönybe öltözött és a férjével ment a frontra, mindent együtt csináltak. Miután vége lett a háborúnak, Jane nem váltott vissza női ruhára, egész életében férfiruhában járt. Férje érdeklődése volt a régészet, és csak utaztak Egyiptomtól Marokkóig, azután a Kaukázusban lóháton Iránba. Susában régészeti leleteket, friezeket találtak, amit hajóval küldtek a Louvre-ba. Ez egy államok közötti megállapodás volt, Irán engedélyével. A feleség fényképezett és naplót vezetett, könyvet írtak. Egyik könyvéből, amit az ókori Szusa városáról írt, Saint-Saens zeneszerző operát komponált.

Szakmai tekintetben nem lehet vitás, hogy az eddigi nemzetközileg elismert női régészek között Dr. Torma Zsófia a legelső régésznő, aki tudományos módszerrel elsőnek tárt fel egy neolitikus kultúrát, melynek a neve Tordos-kultúra – ahogyan ezt Friedrich Klára és dr. Madarassy Enikő már 2012-ben megállapította.¹¹²⁷

Az összeállított lista a legelső régésznőkről, akiket eddig ismerhetünk:

Lady Hester Lucy Stanhope (1776-1839) arisztokrata kalandor utazó

Sarah Belzoni (1783-1870) feleség és író

Johanna Mestorf (1829-1909) régészeti szakfordító, múzeumigazgató

Amelia A. B. Edwards (1831-1892) író és régiséggyűjtő, a "Nílus Nagyasszonya"

Dr. Torma Zsófia (1832-1899) régész, egy új kultúra felfedezője, antropológus, paleontológus

Ersilia Caetano-Lovatelli (1840-1925) olasz arisztokrata, ír a régészetről, római korról, szalont tart fenn

Phoebe Apperson Hearst (1842-1919) gazdag filantróp, a régészet tanára és női értékekért harcos szüfrazsett

Jane Dienlafoy (1851-1916) feleség, fényképész, író és régész, a Francia állam kitüntetettje

Néha a paleontológusokat is ide sorolják:

Elisabeth Philpot (1780-1857) fossziliák, halkövéletek gyűjtője

Elisabeth Benett (1778-1845) fossziliák, hal- és kagyló kövéletek gyűjtője

Mary Anning (1799-1847) fossziliák, hal- és csigakövéletek gyűjtője

¹¹²⁷ Lásd Friedrich Klára tanulmányát e kötetben, p. 27. V. ö. Makkay 1999.

Felhasznált irodalom:

Amanda Adams: *Ladies of the Field. Early Women Archaeologists and Their Search for Adventure* (1976). <https://greystonebooks.com/products/ladies-of-the-field>

Cristian, Réka M. and Anna Kérchy (ed.): *Pioneering Hungarian Women in Science and Education*. Akadémia Kiadó, 2022. https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34377/Keri_Katalin-Berta_Degenfeld-Schomburg_1843-1928-The_Astronomer_Baronesa-Akademai-Bp-2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Cohen, G. M. & M. Sharp: *Breaking Ground – Pioneering Women Archaeologists* University of Michigan Press, 2006.

Friedrich Klára: Torma Zsófia régész nő életének és eredményeinek jelentősége a XXI. században. (Ebben a kötetben.)

Garcia, M. Diaz-Andreu & M. L. Stig Sorensen: *Excavating Women – A History of Women in European Archaeology* (1998). <https://www.amazon.com/Excavating-Women-History-European-Archaeology/dp/0415157609>

Makkay János: *Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia emlékére*. A szerző kiadása, 1999.

Téglás Gábor: *Dr. Torma Zsófia emlékezete*. Déva, 1901.

